زمان و پاچڤە

حەمەکەریم عارف
(سلێمانی)

(١- ٢)

«١»

زمان یەکێکە لە تایبەتمەندی و نیشانە هەرە دیارەکانی ئینسان و لە هەر هەموو بوونەوەرانی دیکەی جیا دەکاتەوە.. بێگومان ئەگەر زمان نەبوایە تیرەی بەشەر هەرگیز نەیدەتوانی جیهان بەم شێوەیەی کە ئەمڕۆکە هەیە دروست بکا و پێکبهێنێ. ئەگەر دیقەت بدەین پێشکەوتنی تیرەی بەشەر لە هەر هەموو ڕوویەکەوە، لە ئەدەبیات و هونەرەوە بیگرە تا دەگاتە زانست و تەکنۆلۆجیا قەرزارباری زمانە، کەواتە بەم پێودانگە زمان دەکاتە ئەوزارێکی ڕەسەنی دەستی خەڵکی بۆ چێکردنی پێوەندی و هەڤبەندی دەگەڵ یەکدیدا، بەڵام هەندێک بە تەشەرەوە یەژن هۆیەکی سەرەکی بەدحاڵی بوونی نێوان خەڵکییە، دیارە واقیع ئەم بۆچوونەی بە درۆ خستووەتەوە و بە پێچەوانەوە نەبوونی زمانێکی هاوبەش بووەتە کۆسپ لەبەردەم تێگەیشتنی تیرەی بەشەر لە یەکدی و ئەم حەقیقەتە زیاتر لای ئەو کەسانە دەردەکەوێ تەنیا زمانێکی ناوچەیی لۆکاڵی دەزانن و سەفەری وڵاتانی دی دەکەن و ناچارن بەرخوردی خوێندەڤانی، بازرگانی، سیاسی و کولتووری و...تاد بکەن.

بەهەرحاڵ بۆ چارەسەری کۆسپ و تەگەرەی زمانەوانی وەک گرفتێکی گەورە لەبەردەم پێوەندی نێونەتەوەیی، زۆر ڕێگە و ڕێبازان پێشکەش و پێشنیازکراون لەوانە:

١ - بایەخدان بە زیادکرنی خزمەتگوزاری پاچڤەی نڤیساری و زارەکی و سوود وەرگرتن لە زانستێن کۆمپیووتەری.

٢- دروستکردنی زمانێکی کۆمەکی نێونەتەوەیی دەستکردی میناکی زمانی سپرانتۆ تا هەر تاکێک بتوانێ بە ئاسانی فێری ببێ و سوودی لێ وەربگرێت.

٣ - هاندانی خوێندن و فێربوونی زمانێکی ئاسایی ئەم دنیایە وەک زمانێکی جیهانی، واتە زمانێک هەمان ڕۆڵ بدینێ کە لاتینی لە سەدەکانی ناڤیندا لە مەڵبەندە زانکۆییەکاندا

دەیبینی و ئەمڕۆکە تا ڕادەیەک ئینگلیزی لە هەندێ ئاستدا دەیگێڕێت.

٤- دانان و دارشتنی بەرنامەیەکی فێرکاری چەند زمانە لە هەر کۆمەڵگەیەکدا، جا هەر بۆ جەختکردنەوە لەسەر زمان و ڕۆڵی زمان لە ژیان و ژیاری تیرەی بەشەردا، پێویستە بە پەلە و خێرا چاوێک بە ڕابوردوودا بگێڕین. وەک تەورات دەڵێت: « لە ڕۆژگاری کۆندا، ڕۆڵەکانی ئادەم لەسەر ڕووی زەمین هەموو بە یەک زمان دەئاخافتن. تا ڕۆژێ هات لێبڕان لە ڕۆژهەڵات کۆچ بکەن، بەڕێکەوتن تا گەیینە دەشتێکی دەڤەری شینعار و لەوێندەر هەواریان خست، ئەوجا بە یەکتریان گوت: وەرن با بۆ خۆمان شارێک دروست بکەین و بورجێکی لەسەر ڕۆبنەین، بورجێک هێندە بەرز و بڵند بێ کە سەر لە ئاسمان بسوێ تا بەم جۆرە بگەینە عەرش و لەسەر زەوی پانوبەرین پەراگەندە و پەرتەوازە نەبین. لەم کاتەدا یەهووە (یەزدان) هاتە خوارێ تا تەماشای ئەو بورجە بکات کە ڕۆڵەکانی ئادەم خەریکی دروستکردنی بوون. یەهووە لە سەرکێشی و بێ پەروایی و بێباکی ئەم قەومە ترسا و لە دڵی خۆیدا گوتی ئەم خەڵکە یەکگرتوو و یەکزمانن و بەم یەگرتوویی و یەکێتییە هەموو کارێکیان لێ دەوەشێتەوە و لە دەست دێت، ئیدی یەهووە بیری لەوە کردەوە کە ئەم نەخشەیەیان لێ تێک بدات و کارێکی وەهای کرد کە چیتر لە زمانی یەکتر تێنەگەن. کە لە زمانی یەکدی تێنەگەیشتن ناکۆکی و دووبەرەکییان تێکەوت و دەستیان لە دروستکردنی بورجەکە هەڵگرت و بەسەر زەوی پانوبەریندا پەرتەوازە بوون. (تەورات، بابی یازدەیەم).

دیارە زمان بە جۆرێ تانوپۆی ژیانی کۆمەڵایەتی بەشەری تەنیوە و بووە بە بەشێک لە حاڵەت و دیاردە ئاسایی و پێویستەکانی میناکی خواردن و خواردنەوە و خەوتن و هەستان و کار، کە بەدەگمەن خەڵکی بیر لە ڕۆڵ و کار و پێکهاتە و سەرەتا و سەرهەڵدانی دەکەنەوەو یەکجار زەحمەتە وێنای کۆمەڵگەیەکی مرۆڤانی بێ زمان بکرێت.

ڕاستە ناتوانرێ مێژووی سەرهەڵدان و پەیدابوونی زمان دیاری بکرێت، بەڵام خۆیایە (ڕوونە) کە دیاردەیەکی یەکجار کۆن و دێرینە و زۆر زەحمەتە پەی بەوە ببرێ کە زمان چۆن هاتووەتە ئاراوە، چونکە کە هەندێ نیشانانی ژیانی مرۆڤ لەسەر ڕووی زەوی دەدۆزرێنەوە کە بۆ پتر لە نیو ملێون ساڵ دەگەڕێتەوە، هیچ بەڵگەنامە و دۆکیومێنتێکی ڕوون دەربارەی زمانی زارەکی تیرەی بەشەر لە دەستدا نییە، چونکە هیچ شوێنەوارێکی زمانی زارەکی نەماوەتەوە، هەر بۆیەش تا ئیستا سەدان گریمانە و تیوری دەربارەی سەرەتا و سەرهەڵدانی زمانی زارەکی مرۆڤ خراونەتە ڕوو. دوور نییە یەکەمین زمانی بنیادەم بریتی بووبێ لە کۆمەڵە دەنگێکی خۆبەخۆیی و ئاماژان، کە بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار هەر جوڵە و کردەوە و دەنگێک قاڵبێکی ڕەمزی وەرگرتووە و مانایەک، یان چەند مانایەکی پەیدا کردووە و بووە بە ئەڵقەی پێوەندی نێوان ئەندامانی کۆمەڵگەی سەردەمی خۆی.. هەندێک زانا پێیان وایە یەکەمین وشەی زمان ئەو کاتە پەیدا بووە کە مرۆڤ ئامێر و ئەوزاری داهێناوە و بە دەم بەکارهێنانی ئەو ئامێر و ئەوزارانەوە، بۆ پێوەندی کار، دەگەڵ خەڵکی تردا کۆمەڵێک دەنگی بەکارهێناوە کە لە ئەنجامدا گۆڕاون بە پەیڤ و واژە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە زمان و ئەوزار لە یەک کاتدا سەریان هەڵداوە و پەیدا بوون.

دیارە زۆر تیوری و بۆچوونان لەمەڕ پەیدابوون و سەرهەڵدانی زمان هەیە لەوانە: بۆچوونێکی مەزەبی ئەفسانەیی هەیە کە گوایە زمان ڕیشەیەکی ئاسمانی هەیە و دیاریی خوا

بووه بۆ تیرەی بەشەر، ئەمە لە هەندێ مەزەب و باوەڕی هیندییەکاندا هەیە و لە تەوراتیشدا جەخت لەسەر ئەوە کراوەتەوە کە یەزدان گەردوون و بوونی لە ڕێگەی وشەوە خوڵقاندووە. تیۆرییەکی دیکە سەرچاوەی سەرهەڵدانی زمان بۆ دەنگەکانی ناو سروشت دەگێڕێتەوە، واتە لەگینە یەکەم وشەی مرۆڤ لاسایی کردنەوەی دەنگەکانی سروشت بووبێ، واتە لاسایی کردنەوەی ئەو دەنگانە بووبێ کە مرۆڤی ئەو ڕۆژگارانە لە ژینگە و دەوروبەری خۆیانەوە ژنەوتوویانە. بۆ نموونە کاتێ باڵندەیەک خوێندوویەتی مرۆڤ لاسایی دەنگەکەی کردووەتەوە و زۆرجار ئەو دەنگەی کردووە بە ناو بۆ باڵندەکەش وەک کوکوختی، کە ڕەنگە لە جۆری خوێندنەکەیەوە کە دەڵێت «کوکو» وەرگیرابێ. هەندێکی تر پێیان وایە دەنگە سەرەتاییەکانی زمان، زادە و کاردانەوەی هەستکردنی مرۆڤ بە ئازار، بە تووڕەیی و بە لەزەت، بە خۆشی و ناخۆشی و ئەو شتانە بووە.. بەهەرحاڵ تا زیاتر هەوڵی ئەوە بدەین پەی بە چۆنیەتی و هۆی داهێنانی زمان لە لایەن مرۆڤەوە بەرین، زیاتر گومڕا دەبین و دەکەوینە گێژەنگ و گێژاوەوە، بەڵام وادیارە مەسەلەی زمانگرتنی تیرەی بەشەر و کەوتنە قسانی، ڕووداوێکی لە ناکاو و کوتوپڕ نەبووە و شان بە شانی پەرەسەندن و پێشکەوتنی بەشەرەکە، ئەویش پەرەی سەندووە و گەشەی کردووەو گۆڕانی بەسەردا هاتووە، واتە زمان وەک هەر دیاردەیەکی زیندوو، لە زاووزێ و گەشەکردن و مردندایە، یانی لە گۆڕانی بەردەوامدایە. وەک چۆن مرۆڤ بوونەوەرێکە لە گۆڕانی بەردەوامدایە و قەت لە پێستێکدا نەماوەتەوە و نامێنێتەوە، زمانیش کە زادە و بەرەنجامی پێداویستییە ماددی و مەعنەوییەکانی مرۆڤە، دەبێ وەک هەموو شتەکانی دیکەی مرۆڤ، لە دابونەریت و خوو خدە و ڕێوڕەسم و جلوبەرگان، بە گوێرەی کات و شوێن بگۆڕێت. دیارە ئەو فاکتەرانەی بەشداری لە گۆڕان و گۆڕینی زمان دەکەن زۆرن، لەوانە گۆڕانی پێداویستییە ماددی و مەعنەوییەکانی تیرەی بەشەر. گۆڕانی وشەکانی زمان لە قۆناغێکی ژیانەوە بۆ قۆناغێکی تر. چۆنیەتی گەردان کردنی وشە و فرمانی ناو زمان، گۆڕانی دەستووری زمان، داتاشینی وشەی تازە بە گوێرەی دەستوورە باو و ناوخۆکانی زمان. وەرگرتنی وشە لە زمانانی خزم و بێگانەش، ئەوجا وەرە ئەم پرۆسەی گۆڕانە زمانەوانییە بە درێژایی بوونی بەشەری بێنە بەرچاو و وێنای ئەوە بکە کە زمان چ گۆڕانێکی بەسەردا هاتووە، هەڵبەتە ئەم گۆڕانە دەرەکی و ناوخۆییانە کردیانە کارێک مەسەلەی لێکدی حاڵی بوونی بەشەر زیاتر ئاڵۆز و دژوار بووە، شتێک چێ بووە دەشێت ناوی بەرهەڵست، یان لەمپەری زمانەوانی لێ بنرێ، ئیدی جیاوازی زمانان بووەتە مایەی ئەوە کە تیرەی بەشەر بۆ بەرقەرارکردنی پێوەندییە ماددی و مەعنەوییەکانی خۆی پەنا وەبەر وەرگێڕان بەرێت.

«٢»

وەرگێڕان، بە شێوەیەکی زۆر کۆنی پێوەندی مرۆڤانی دێتە ژماردن و پردێک بووە بۆ لێکدی حاڵی بوونی تیرەی بەشەر. پێشینەی لێکۆڵینەوە لە وەرگێڕان بایەخ و کاریگەری، چۆنیەتی و مەرجەکانی وەرگێڕان بە شێوەیەکی پەراگەندە و پچڕپچڕ بۆ سەدان ساڵ لەمەو پێش دەگەڕێتەوە، بەڵام لێکۆڵینەوەی سیستماتیک و ڕێکوپێک لەم بوارەدا لە دوای دووەمین جەنگی جیهانییەوە دەستی پێ کردووە.. پێدەچێت یەکەم کەس لە ڕۆژاوادا بەتایبەتی خۆی لە باسی تیوری پاچڤە دابێت (ئاتین دولە)ی نووسەر

و وەرگێڕ و چاپخانەداری فەڕەنسی بووبێ، کە کتێبێکی بە ناوونیشانی (پرنسیپەکانی وەرگێڕان) بڵاوکردووەتەوە و باسی شێواز و چۆنیەتی وەرگێڕانی دەقێن جیاوازی کردووە و ناوبانگێکی باشی دەرکردووە، لێ بۆچوونە نوێیەکانی بوون بە بەڵای سەری و لە تەمەنی سی و حەوت ساڵیدا، بە تۆمەتی وەرگێڕانی نادروستی یەکێک لە باسەکانی ئەفلاتوون کە بێباوەڕی بە بوونی ڕوح گەیاندووە، دادگایی کراوە و بە تاوانی لە ئایین دەرچوون بە بەرهەمەکانییەوە سووتاندوویانە.

(ئاتین دولە) لە کتێبەکەیدا ئەرکەکانی وەرگێڕی دیاری کردووە کە دەشێت زۆر بە کورتی لەم خاڵانەدا چڕبکرێنەوە:

١ - وەرگێڕ لەسەرێتی ناوەڕۆکی دەق و مەبەست و مەرامی نووسەر بەباشی تێبگات.

٢ - دەبێت شارەزاییەکی فرەی لە هەدوو زمانی یەکەم و دووەمدا هەبێت.

٣ - دەبێت وەرگێڕ خۆی لە وەرگێڕانی وشە بە وشە بپارێزێت، چونکە هەم چەمکی دەقە ئەسڵییەکە زەدەدار دەکات و هەم جوانی گوزارشت و دەربڕینەکەی دەشێوێنێ.

٤ - دەبێ وەرگێڕ شێوە زارە باوەکان بەکاربێنێ.

٥ - دەبێت وەرگێڕ لە ڕێگەی هەڵبژاردن و داڕشتنی گونجاوی وشانەوە هەمان کاریگەری و ڕوونی و ڕەوانی دەقە ئەسڵەکە بە وەرگێڕانەکەی ببەخشێت. (بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: زبان، ترجمە، وارتباط فرهنگ ها، ترجمە وتالیف حسین یعقوبی/ص١٥، کە لە صفار زادەی وەرگرتووە)

هەڵبەتە ئەوەی (دولە) دەربارەی ڕەوانی چەمک و دوورەپەرێزی لە وەرگێڕانی وشە بە وشە گوتوویەتی، هەمیشە سەبارەت بە هەموو جۆرە وەرگێڕانێکی نڤیساری، زارەکی، ئەدەبی، زانستی، هونەری... تاد زەرووری و پێویستە.

هەڵبەتە (جاحز) لە کتێبی (الحیوان)دا زۆر بە جوانی و کارامەیی بۆچوونی خۆی لەمەڕ وەرگێڕان دەربڕیوە و لەم بوارەدا شەش سەد ساڵێک پێش (دولە) کەوتووە و بۆچوونەکانی هێندە تەڕوتازەن لە تۆ وایە بۆ ئەمڕۆ نووسراون، بۆیە جێی خۆیەتی پوختەیەکیان لێ هەڵێنجرێ و لێرەدا پێشکەش بکرێت:

١ - توانایی زەینی وەرگێڕ دەبێ هاوتای توانایی زەینی خودان بەرهەمەکە بێت.

٢ - دەبێت وەرگێڕ شارەزاییەکی تەواوی لە هەردوو زمانی یەکەم و دووەمدا هەبێت.

٣ - چوونیەکی لە نێوان زمانانی دنیادا نییە، هەر زمانێک تایبەتمەندی خۆی هەیە، بۆیە شێوەی دەربڕین و زاراوە و ئیدیۆم و پێکهاتە و بنیاد و دەستوور و توانایی کورتبڕی و درێژبڕی زمانێک لە زمانێکی دیکە جیاوازە.

٤ - زمانی یەکەم و دووەم ئاسیو بە یەکدی دەگەیەنن، هەریەکەیان بەلای ئەوی تردا دەکشێت دەستوور و پێکهاتە و بنیاد و ڕستەسازی و تایبەتمەندیانی دیکەی یەکتر وەردەگرن.

وەک پێشتر ئاماژەمان کردێ، وەرگێڕان، لە دوای دووەمین جەنگی جیهانییەوە زیاتر و بە شێوەیەکی ڕێکوپێکتر خراوەتە بەر وردبینی لێکۆڵینەوەوە و بووە بە بابەت و خەمی هەندێک لە زمانەوانان، لەوانە:

و. هـ. کومیسارۆڤ کە زمانەوانێکی ڕوسییە، پێیوایە تیوری وەرگێڕان پێتڤییە لەسەر سێ بنەمایان ڕۆبنرێ: گوێزانەوەی زانیاری، گوێزانەوەی مانا، گوێزانەوەی بنیادی دەستووری (نەحو و سەرف) گونجاو. گوێزانەوەی زانیاری تیمە و ناوەڕۆک دەگرێتەوە، گوێزانەوەی مانا و بنیادی دەستووریش کە دەکاتە دۆزینەوەی هاوتای ورد لە هەردوو ئاستی وشە و ڕێزماندا، فۆرم و شێوە دەگرێتەوە و زۆر کەسی دیکەش

لـەو بـوارەدا قەڵەمڕانییـان کـردووە، لەوانـە تیوریزانانـی قوتابخانـەی وەرگێڕانـی لایپزیک وەک: ئۆبـرت، کیـد، فتچـاک، جاگـر، هلبیـگ و ڕۆزیـکا، هەروەهـا یۆجیـن نایـدا کـە یەکێکـە لـە تیوریسـێنانی بەناوبانگـی وەرگێـڕان و لایەنـە هەمەجـۆر و سـەخت و دژوارەکانـی وەرگێڕانـی لێزانانـە خستووەتە بـەر وردبینـی لێکۆڵینـەوەوە و تاوتـووی کـردوون، هەروەهـا (کـوت فـۆرد) ی زمانەوانـی ئینگلیزیـش لـەو بـوارەدا قەڵەمـی تـاوداوە و پێیوایـە جگـە لە بەرهەڵسـت و لەمپەری زمانەوانـی، کۆسـپ و تەگـەرە و بەرهەڵسـت و لەمپـەری کولتووریـش هەیـە و ئـەو وشـانەی کـە بـە ڕواڵـەت لـە دوو زمانـی جیـاوازدا هاوواتـان، یـان واتـای چوونیەکیـان هەیـە، هەمـوو کاتێـک مانایەکـی یەکسـان ناگەیەنـن.

کەواتـە جیاوازیـی زمـان یەکێـک بـووە لـە کۆسـپەکانی بـەردەم پێوەندییـە مرۆڤانییـەکان، بۆیە هـەر لە کۆنـەوە بیر لـە زمانێکی هاوبەشی جیهانی کراوەتـەوە. زانایـان و هزرڤانـان هەمیشـە بـە ئاواتـی ئـەوەوە بـوون کـە هەمـوو خەڵکـی جیهـان بـە یـەک زمـان قسـان بکـەن، چونکـە پێیـان وابـووە کـە زۆربـەی شـەڕەکانی تیـرەی بەشـەر زادەی بەدحاڵـی بـوون، بـوون، واتـە بەرەنجامـی جیـاوازی زمانـە و ئەگـەر خەڵکـی دنیـا بـە یـەک زمـان قسـە بکـەن، ڕەنگـە لـە کارەسـاتی زۆر جەنـگ و شـەڕان بخەلەسـن. ئـەم بیرۆکەیـە بوو بە هانـدەری ژمارەیـەک لە زانایان کـە بکەونـە هەوڵـی دۆزینـەوە و دروسـتکردنی زمانێکـی جیهانـی. ئەمانـە پێیـان وابـوو ئەگـەر تیرەی بەشـەر یـەک زمانیـان هەبوایە، یـان بـەلای کەمـەوە زمانێکـی دووەمیـان وەک زمانـی کۆمـەک بەکارهێنابـا وەرچەرخانێکـی دیـار و بەرچـاو لـە پێوەنـدی نێـوان مرۆڤـدا دەهاتـە ئـاراوە، بـەڵام لەبـەر ئـەوەی هـەر کۆمەڵگەیـەک پابەندبـووە بـە زمانـی خۆیـەوە و ئامـادە نەبـووە دەسـتبەرداری زمانـی خـۆی بـێ و لەبـەر کۆمەڵێـک هـۆکاری سیاسـی و نەتەوەیـی ئامـادە نەبـوون زمانـی میللەتێکی تـر لـە زمانی میللەتی خۆ بـە باشتر بزانـن و وەک زمانێکی نێونەتەوەیی بەکاری بێنن، بۆیـە ژمارەیـەک کەوتنـە سـەر ئـەو بیـرەی کـە زمانێکـی ئاسـان و سادەی ئەوتـۆ دروست بکرێ کە لەلایەکەوە فێربوونی بـۆ هەمـوو کەسێک زۆر ئاسـان بێـت و لەلایەکـی تـرەوە زمانـی نەتەوەیـی هیـچ میللەتێـک نەبێـت و کاردانـەوەی نەرێنـی لای کـەس دروسـت نـەکات و زوو قەبـووڵ بکـرێ.

ئیـدی لـە سـەدەی هەڤـدەوە کۆمەڵێـک هـەوڵ بـۆ دروسـتکردنی زمانانـی دەسـتکرد دراوە، لـێ لـە نێـوان سـەدان پـرۆژە هـەوڵ درا تەنیـا چەنـد هەوڵێکـی زۆر کـەم، کـە ژمارەیـان لـە ژمارەی پەنجـەی دەسـتێک تێناپـەڕێ سـووکە سـەرکەوتنیان بەدەست هێنـاوە لەوانـە: ڤولاپـوک، سـپرانتۆ و ئایـدۆ، بـەڵام لەبـەر زۆر هـۆی واقیعی و سـایکۆلۆژی و سیاسـی هیـچ یەکێـک لـەو زمانـە دەسـکردانە نەبوون بـە زمانـی جیهانی، بۆیـە بیر لـەوە کرایـەوە بـۆ چارەسـەری کێشـەی لەمپـەر و کۆسـپی زمانەوانـی، پـەرە بـە زمانێکـی سروشـتی و ئاسـایی وەک زمانێکـی جیهانـی بـدرێ. دیـارە ئـەم بیرۆکەیـەش بـۆ چەنـد سـەد سـاڵێک لەمەوبـەر دەگەڕێتـەوە. بـۆ نموونـە سـەردەمانێک لـە سـەدەکانی ناڤینـدا زمانـی لاتینـی زمانـی ئەکادیمـی سەرانسـەری ئەورووپـا بـوو، عەرەبـی زمانـی بازرگانـی و خوندەڤانـی سەرانسـەری قەڵەمـڕەوی ئیمپراتۆریەتـی ئیسلامی بـوو، بـەڵام دوای ئـەوەی بزووتنـەوەی نەتەوەیـی لـە ئەورووپـادا گەشـەی کـرد و پـەرەی سـەند و زمانـی نەتەوەیـی بایەخـی پەیداکـرد، زمانـی لاتینـی پێگـەی جارانـی نەمـا و زمانـی فەڕەنسـی لـە مـاوەی سـەدەی هەڤـدەوە تـا سـەدەی نـۆزدە، وەک زمانـی نێونەتەوەیـی سیاسـەت و دیبلۆماسـیەت، شـوێن و جێگەیەکـی تایبەتـی وەدەسـت هێنـا، بـەڵام لـە

سەدەی نۆزدەدا و لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی پیشەسازی لە بریتانیا و پەرەسەندنی چالاکی ئیمپریالیستانەی بریتانیا لە سەرانسەری جیهاندا، زمانی ئینگلیزی بەرەبەرە جێی بە زمانی فەڕەنسی لەق کرد. لە سەدەی بیستەمیشدا کە ئەمریکا وەک زلهێزێکی ئابووری کۆمەڵایەتی سیاسی سوپایی دەرکەوت و هاتە ئاراوە، ئیدی زمانی ئینگلیزی پێگەیەکی تایبەتی و ڕیزپەڕی لە پێوەندی و چێکرنی پێوەندی لە نێوان میللەتاندا پەیدا کرد، لە سەرەتای سەدەی بیست و یەکەمیشدا بە هۆی بزووتنەوەی گلۆبالیزەیشن و جیهانەوانییەوە و تەشەنەکردنی ئینتەرنێتەوە ئیدی زمانی ئینگلزی زیاتر برەوی سەند و لە هەوڵی ئەوەدایە بە کردەوە بوونی خۆی وەک زمانێکی جیهانی بسەلمێنێ.

دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ڕەقیبانی زمانی ئینگلیزی ژمارەیان کەمە و ئومێدێکی ئەوتۆیان نییە کە بتوانن ململانێی زمانی ئینگلیزی بکەن و بەخەنیم و ڕەقیبی مەترسیدار حەساوبکرێن، بۆ نموونە زمانی چینی وەربگرین، ڕاستە خەڵکێکی یەکجار فرە قسەی پێ دەکەن، بەڵام لە ڕۆژاوادا لەوە بێگانەترە کە بتوانێت ڕکە دەگەڵ زمانی ئینگلیزیدا بکات، ئەوەی کە کۆسپە لەبەردەم بە جیهانی بوونی ئینگلیزی ئەوەیە کە وڵاتان مایلن ناسنامەی زمانەوانی خۆیان بپارێزن و سەرهەڵدانی شێوە زاری تری زمانی ئینگلیزی و دوورکەوتنەوە و جیابوونەوەی بەرەبەرەی ئەو شێوە زارانەیە لە یەکتری، واتە زمان بە تەبیعەت لقوپۆپ دەهاوێ و ئەو لقانە هەوڵی ئەوە دەدەن سەربەخۆیی خۆ وەربگرن و لە ئەنجامدا تایبەتمەندی خۆیان پەیدا دەکەن و با لە ڕەگوڕیشەشدا یەک بن، دەبن بە زمانی سەربەخۆ و جیا لە دایکە زمانەکە.

یەکێک لەو خزمەتانەی کە زمانەوانی لە بواری نیشاندانی بنیادی زانستی شێوەکانی لابردنی کۆسپ و لەمپەری زمانیدا پێشکەشی کردووە ئەوەیە کە بنیادی فۆرمی و ناوەرۆکی زمانانی جۆراوجۆر لە یەکدی جیاوازن کە دوو زمان بەیەکدی دەگیرێن و دەگەڵ یەکدیدا بەراورد دەکرێن، خاڵە هاوبەش و جیاوازەکانیان دەردەکەوێ، ئەمەش دەبێتە مایەی ئەوە کە کار بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییەکانی نێوان هەردوو زمانەکە بکرێت.

ئەم ڕێبازە ئەوەی سەلماند کە بنیاد و پێکهاتەی فۆرم و ناوەرۆکی هیچ جووتە زمانێک وەک یەک نییە، ئەمەش هەنگاوێک بوو بۆ چارەسەری یەکێک لە مەسەلە بنەڕەتییەکانی پاچڤە، دیارە هەر زمانێک بگری تا ڕادەیەک هزرینی ئەو کەسانە دەنوێنێ کە قسەی پێ دەکەن، واتە زمان و کولتوور پێوەندییەکی سفت و چڕیان پیکڤە هەیە، لە هەر شوێنێ کولتوور و زمان پێکڤە گەشەیان کردبێ، پێوەندییەکی پتەو لە نێوان بنەما گشتییەکانی دەستووری زمان و تایبەتمەندییەکانی کولتووری ئەو زمانەدا دەبینرێ. خۆ هەر بە سووکە سەرنجێک ئەوە بە دیاردەکەوێ کە زمانان لە ڕووی وشە و فەرهەنگی وشەوە بە ئاشکرا لێکدی جیاوازن، ئەمەش بە شێوەیەکی گشتی پێوەندی بە ژینگە و دەوروبەری ئەو خەڵکانەوە هەس کە بەو زمانە دەدوێن. بۆ نموونە زمانی کوردی بۆ ناوی (چیا) وشەی جۆراوجۆری هەیە، بەڵام لە هەندێ بواری تردا زۆر هەژارە (بۆ نموونە دەریاوانی)، واتە زمان بە ئاشکرا ژینگەی جوگرافیایی و کۆمەڵایەتی هەر گەل و نەتەوەیەک دەنوێنێ، یانی زمانی هەر کۆمەڵێک وشەدانێکی یەکجار ئاڵۆزە و هەموو خەون و خەیاڵ و حەز و خولیا و کول و کۆڤان و کار و کردەوەکانی ئەو کۆمەڵەی لە خۆگرتووە، واتە زمان ڕەنگدانەوەی ژینگەی سروشتی و سایکۆلۆژی و کۆمەڵایەتییە. بەم

پێیە هەر چەمک و دیاردەیەک لە وشەدانی هەر زمانێکدا کۆد و کلیلێکی تایبەتی خۆی هەیە و بەو کلیلە (وشە) دێتە کردنەوە و تێگەیشتن، ئەم کۆدانەش لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی دی جیاوازن، ئەمەش دەبێتە مایەی ئەوە کە تێگەیشتنی تەواوەتی چەمک و مانای ئەو وشانە لە زمانێکی دیدا هەندێک جار دژوار و ئەستەم بێت. لەم بارەیەشەوە ڕاوبۆچوونی جیاواز هەن. هەندێک پێیان وایە مادامێکی بنیاد و پێکهاتەی زمانان لە یەکدی جیاوازن، ناتوانرێت چەمک و مانایانی زمانێک بە تەواوەتی و وەک خۆی بۆ زمانێکی دی بگوێزرێتەوە، بۆیە هەوادارانی ئەم بۆچوونە باوەڕیان وایە کە وەرگێڕان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر، یان گونجاندن و جێکردنەوەی چەمکی زمانانی جیاواز لە زمانێکی دەستکرددا، یان زمانێکی سروشتی و ئاسایی جیهانیدا مەحاڵە، چونکە چەمک و زاراوانی هەر زمانێک بە جۆرێ لە بنیادی ئەو زمانەدا تەنراوە کە لە جیابوونەوە نایەت، بۆیە نەک هەر چێکردنی پێوەندی هاوبەشی زمانی لە نێوان جیهانیاندا کاری کردەنی نییە، بەڵکوو زمان کۆسپە لە ڕێگەی تێگەیشتن لە واقیعیش، چونکە زمان لەمپەر و کۆسپە لە نێوان تیرەی بەشەر واقیعدا، واقیع وەک خودی واقیع نانوێنێ، بەڵکوو وەک خودی (زمان) دەیەوێ نیشانی دەدا (بڕوانە: گفتمان و ترجمە/ علی صلح جو/١٣٧٧)

بەهەرحاڵ هەندێکی دی لایان وایە جیاوازی بنیادی زمانان لە یەکدی بەو ڕادەیە نییە کە نەتوانرێ بۆ یەکتر پاچڤە بکرێن. ڕاستە ناتوانرێ بۆ هەموو وشەکانی زمانێک (وشەی هاوتا) لە زمانێکی دیدا بدۆزرێتەوە، بەڵام وەرگێڕان، تەنیا (گوێزانەوەی وشە) نییە. لە پرۆسەی وەرگێڕاندا، دەکرێت ناوەڕۆکی وشەیەک لە ڕێگەی چەند وشەیەکەوە بگوێزرێتەوە و پاچڤە بکرێت، واتە گواستنەوەی چەمکان لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر شیاوە و دەشێت.

«٣»

زمان کاتێک بەرەو ئەوە دەچێت ببێ بە زمانێکی جیهانی کە لە زۆر وڵاتانی جیهاندا نەخش و ڕۆڵی دیار و تایبەتی و کاریگەری هەبێت، و میناکی زمانی ئەسڵی و زگماک و دایک لەلایەن خەڵکی ئەو وڵاتانەوە بەکاربێت، واتە خەڵکەکە بە زمانی خۆیانی بزانن، بۆ نموونە میناکی زمانی ئینگلیزی لە وڵاتانی: بریتانیا، ئیرلەندا، ئەمریکا، ئوستراليا، نیوزیلاندا، ئەفریقیای باشوور و دوورگەکانی کاریبی، هەڵبەتە هیچ زمانێک نییە کە زمانی زگماک و ئەسڵی زۆربەی وڵاتانی دنیا بێت. بۆ نموونە زمانی ئیسپانیایی کە زمانی زگماکی نزیکەی بیست وڵاتێکی ئەمریکای ناوەندی و باشوورە، ئەمە حاڵەتێکی ڕیزپەڕ و دەگمەنە. جا بەم پێودانگە مەرج و ماکی بە جیهانی بوونی هەر زمانێک جگە لەوەی کە دەبێ زمانی زگماکی چەند وڵاتێکی جیهان بێت، دەبێت لە وڵاتانی دیکەشدا کاریگەریی هەبێ و کەم و زۆر بەکار ببرێ، ئەوجا ئەم زمانە پێویستە لە ئاستی جهانیدا زۆر بایەخدار و گرینگ بێت، لە بوارە جۆراوجۆرەکانی ژیاندا بە ڕادەیەک زمانی بەخشش بێ، کە وڵاتانی دیکە خۆ بەخۆ و بە ناچاری هەوڵی فێربوون و بەکارهێنانی بدەن و قوتابخانە و بنکەی فێرکاری بۆ بکەنەوە.

لێرەدا دوو حاڵەت دێنە پێشێ، حاڵەتی یەکەم ئەوەیە کە زمانێک وەک زمانی فەرمی - نەک زمانی زگماک، یان نەتەوەیی- وڵاتێک وەک کەناڵێکی پێوەندی لە مەیدانانی سیاسەت، یاسای دادڤانی و کەناڵی پێوەندی گشتی و سستمی فێرکای بەکاردەبرێت و بە زمانی دووەم ناودەبرێت و وەک تەواوکەری زمانی زگماک،

یان زمانی یەکەمی خەڵکی ئەو وڵاتە سوودی لێ وەردەگیرێت. نموونەی ئەمەش لە دنیادا زۆرە وەک: هیندستان و سەنگافوورە و گینیا و نەیجیریا... تاد.

حاڵەتی دووەم ئەمەیە هەرچەندە ئەو زمانە، زمانی فەرمی دەوڵەت نییە، بەڵام ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی ئەو وڵاتە بۆ مەبەست و مەرامی خۆیان، ئیدی چ مەرامی بازرگانی بێ، یان ئابووری، سەفەر و سیاحەت، سیاسی و کولتووری بێت، خۆبەخش و خۆ بەخۆیی هەوڵی فێربوونی دەدەن و پێشوازی لێ دەکەن، لەم حاڵەتەدا ئەو زمانە وەک زمانی بێگانەی یەکەم لەو وڵاتەدا ناودەبرێ.

ئەم زمانەش بە زۆری ئەو زمانەیە کە منداڵان لەسەرەتاوە و لە قوتابخانە و فێرگەکاندا دەیخوێنن و فێری دەبن، زۆر نموونەش بۆ ئەمە هەیە وەک زمانی رووسی لە کۆنە کۆمارەکانی یەکێتیی سۆڤیەتی جاران، زمانی ئینگلیزی لە زۆر وڵاتانی جیاوازی دنیادا وەک زمانی یەکەمی بیانی دەخوێنرێ و لە برەودایە و دژی بەو زمانە بیانیانە داوە کە پێشتر زمانی یەکەمی بیانی هەندێ لە وڵاتانی دنیابوون، وەک زمانی فەرەنسی لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی جەزایر. جا کاتێ کە زمانێکی بیانی وەک زمانی فەرمی وڵاتێک وەردەگیرێت، ڕەنگە تەنیا وەک زمانی فەرمی دەوڵەت بەکاربێت، یان لەوەیە شەقڵێکی نیمچە فەرمی وەربگرێت و تەنیا لە هەندێ بواری تایبەتیدا بەکاربێت و سوودی لێ وەربگیرێت. دیارە زۆر فاکتەری میناکی: پێشینەی مێژوویی هاوبەش، هاوکێشەی سیاسی و بەرژەوەندی ئابووری و پێوەندی تەکنۆلۆژی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بازاڕگەرمی و کارلێکی کولتووری هەن بۆ هەڵبژاردنی زمانێک وەک زمانی یەکەمی بیانی لە هەر وڵاتێکدا، هەڵبەتە لە ڕۆژگار و سەردەمی ئەمڕۆکەشدا هەلومەرج و واقیعەکان بۆ فێرخوازانی زمانی بیانی یەکجار لەبارە و چەندان جۆرە کەناڵی ڕاگەیاندنەوانی، کتێبخانانی کاغەزی و ئەلیکترۆنی، قوتابخانە، سیدی، فێرگە و سستمی فێرکاری لە دوورەوە، خولی فێربوونی زمان هەن و ئاسانکارییەکی یەکجار گەورە بۆ فێرخوازان دەکەن و زەمینە بۆ بڵاوبوونەوەی (زمانی یەکەمی بیانی) لە وڵاتاندا خۆش دەکەن، ئەمەش دەبێتە مایەی ئەوە کە زمان بەرەبەرە ڕۆڵ و دەورێکی جیهانی پەیدا بکات.

***

ڕەنگە هەندێ کەس پێیان وابێت زۆریی ژمارەی ئەو کەسانەی کە بە زمانێکی تایبەتی دەدوێن، ڕۆڵێکی گەورە لە بەجیهانی بوونی ئەو زمانەدا ببینێت، بەڵام واقیع پێمان دەڵێت ئەگەر زۆریی ژمارە فاکتەرێکیش بێت، ئەوە ڕۆڵێکی زۆر کەمی هەیە. بۆ نموونە زمانی چینی پتر لە ملیارێک خەڵکی قسەی پێ دەکەن، کەچی زمانێکی جیهانی نییە و تەنیا لە چین و لە چەند وڵاتێکی زۆر کەمدا بەکاردێت. خۆ ئەگەر لاپەڕەکانی مێژوو هەڵبدەینەوە زۆر نموونەی لەم بارەیەوە تێدایە. بۆ نموونە زمانی لاتینی لە ڕۆژگاری دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمدا لە جیهانی شارستانیەتی ئەو ڕۆژگارەدا زمانێکی جیهانی بووە، هەڵبەتە نەک بەهۆی زۆری ژمارەی خەڵکی ڕۆمەوە، بەڵکوو بەهۆی هێزی سوپایی بێ شومار و بێ ڕەزای دەسەڵاتەوە بووە، پاشان کە دەسەڵاتی ڕۆم لاواز بوو و هەرەسی هێنا، ئەوسا زمانی لاتینی لە سایەی بەرەکەتی دەسەڵاتی ئاسمانی کڵێسای کاتۆلیکی ڕۆمدا سەدان ساڵی دیکە، بەهەمان تین و تاوی نێونەتەوەیی خۆیەوە بەردەوام بوو.

هەڵبەتە هیچ زمانێک ناتوانێت بەبێ هێم و بناغەیەکی بەهێز و پتەوی سیاسی سوپایی، یان ئابووری، یان زانستی، یان ڕۆشنبیری ڕۆڵی کەناڵێکی پێوەندی نێونەتەوەیی بگێڕێت.

هەڵبەتە زمان هەرگیز لەو خەڵکەی کە قسەی پێ دەکەن و بەکاری دێنن نایەتە دابڕان، واتە زادە و بەرەنجامی پێداویستییە بەشەری و ژیاری و شارستانیەتەکانی کۆمەڵگەیە. هەرکاتێک زمانێک لە ئاستی نێونەتەوەیی و جیهانیدا بوو بە زمانی بەرهەمهێنان و بەخششی زانستی، ئەدەبی، هونەری و ئابووری، ئیدی خۆبەخۆ لەلایەن کۆمەڵگەی جیهانییەوە پێشوازی لێ دەکرێت.

ڕەنگە هەندێک کەس خۆشی و ڕوونی و سادەیی و دەوڵەمەندیی ئەدەبی و لایەنی ئایینی و ئاسایی دەستووری، زمانێک بە هۆی ڕەواج و برەوی جیهانی ئەو زمانە دابنەن، لەگینە ئەمە لە هەندێ ئاستدا بۆ خۆی فاکتەرێک بێت، بەڵام مێژوو سەلماندوویەتی کە فاکتەرێکی بنجبڕ و زۆر پەسەند نییە. بۆ نموونە زمانی لاتینی هەرچەندە ئاڵۆزی و قورسی و لە ڕووی ڕێزمانی و دەستوورییەوە جیاوازیی نێوان نێر و مێی هەبووە، بەڵام لە ڕۆژگاری خۆیدا ڕەواجێکی جیهانی هەبووە، یان فەرەنسی وێڕای هەموو ئاڵۆزی و وردەکارییەکانی خۆی لە هەردوو سەدەی هەڤدە و هەژدەدا ڕۆڵێکی نیمچە جیهانی لە پێوەندییە نێونەتەوەییەکاندا هەبووە، کەواتە بەم پێودانگە ئاسانی فێربوونی زمان ڕۆڵێکی چارەنووسساز لە بە جیهانی بوونی ئەو زمانەدا نابینێت، بۆ نموونە منداڵانی وڵاتانی جیاوازی دنیا لە یەک ماوەی زەمەنیدا، سەرباری جیاوازی دەستووری و واژەیی زمانی زگماکی خۆیان فێری زمانی خۆیان دەبن. بۆ نموونە منداڵێکی چینی کە دەبێت بەلای کەمەوە سێ چوار هەزار حەرف و پیت فێربێت، لە هەمان ئەو تەمەنەدا زمانی زگماکی خۆی کۆنترۆڵ دەکات کە منداڵە ئینگلیزێک کە زمانەکەیان تەنیا بیست و شەش حەرف و پیتی هەیە، فێری ئینگلیزی دەبێت، ڕاستە هەندێک تایبەتمەندی زمان هەن کە دەورێکی باش لە بڵاوبوونەوە و بە جیهانیبوونی ئەو زمانەدا دەبینن، بەڵام فاکتەری بنجبڕ و چارەنووسساز نین. بۆ نموونە خەڵکی باسی ئاسانی فێربوونی زمانی ئینگلیزی دەکەن، بەڵام ڕاستییەکەی ئەمەیە کە هیچ زمانێک هێندەی زمانی ئینگلیزی وشە و زاراوەی لەو زمانانەوە کە تەماسی دەگەڵدا هەبوون وەرنەگرتووە، بۆیە خوازیارانی فێربوونی زمانی ئینگلیزی وا هەست دەکەن کە وشەکانی زمانی ئینگلیزی ئاشنا و ئاسانن، یانی زمانی ئینگلیزی دەرگای لە وشە و زاراوەی بیانی دانەخستووە، بەڵکوو پێشوازییەکی گەرمی لێ کردوون و لەناو خودی زمانی ئینگلیزیدا مشتوماڵی داون و سیقالی کردوونەتەوە و بە تێپەڕبوونی ڕۆژگار بوون بە بەشێک لە زمانی ئینگلیزی و دەوڵەمەندیان کردووە، بێ ئەوەی ڕستەبەندی و داڕشتنی زمانی ئینگلیزی بشێوێنن، بە پێچەوانەوە ئەو زمانانەی کە هەوڵدرابێ لە وشە و زاراوەیێن بیانی پاک بکرێنەوە پاشەکشەیان کردووە. بە ڕاستیش زمانی پەتی دیاردەیەکی ساغڵەم و دروست نییە، بە پێچەوانەوە نیشانەی گۆشەگیرییە، نیشانەی ئەوەیە تەماسێکی ڕۆشنبیریی ئەوتۆی نییە، بۆ نموونە سەبارەت بە زمانی کوردی کە مەخابن تا ئیستا زمانی ئەدەبی یەکگرتوومان نییە، واتە زمانی ستاندارد کە هەر کوردێک پێی بنووسێت و بخوێنێتەوە، لە نیوەی سەدەی بیستەمدا هەندێک هەوڵ بە ناوی زمانی کوردی پەتییەوە درا بۆ پاککردنەوەی زمانی کوردی لە وشە و زاراوەیێن بیانی، کە بەڕای من ئەو کارە ئەنجامی نەزانی بووە، نەک خزمەتی زمانی کوردی نەکردووە، بەڵکوو زەرەری لێ داوە، چونکە ئەوەی زمان دەشێوێنێ وەرگرتنی وشە و زاراوەی بیانی- هەڵبەتە لە ڕادەی ماقووڵدا-نییە، بە تایبەتی کە لە قاڵبی دەستوور و فۆنەتیکی زمانی دووەم بدرێن، ئەوە زمانەکە دەوڵەمەند دەکەن، بەپێچەوانەوە ئەوەی زمان دەشێوێنێت و

له گرێژنەی دەبا ڕستەسازی و داڕشتنی بیانییە کە مەخابن لە ڕۆژنامەوانی کوردی و کەناڵە ڕاگەیاندنەوانییەکانی ئەمڕۆدا هێندە زەق و دیارە کە خەڵکی نەخوێنەواریش هەستی پێ دەکەن و پێی تووڕە و قەڵس دەبن.

جا بەم پێیە و لەبەر ڕۆشنایی ئەو بۆچوونانەی سەرێ دەگەینە ئەو ئەنجامگیرییەی کە هەرچەندە تایبەتمەندییە بنیادییەکانی زمان، دەوڵەمەندیی فەرهەنگی وشەی زمان، کەلەپووری دەوڵەمەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی زمان، وابەستەیی زمان بە ئایینێکی ئاسمانی کاریگەر و ئیقلیمگیرەوە دەوریان لە بڵاوبوونەوەی زماندا هەیە، بەڵام هێز و دەسەڵاتی سیاسی خودانانی ئەو زمانە، بەتایبەتی هێز و دەسەڵاتی سوپایی فاکتەری هەرە گرینگی بە جیهانی بوونی ئەو زمانە بووە. هەڵبەتە لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا فاکتەر و هاوکێشەکان گۆڕانیان بەسەردا هاتووە، ئەگەر لاپەڕەکانی مێژوو هەڵبدەینەوە دەبینین زمانی یۆنانی پێش نزیکەی سێ هەزار ساڵ لەمەوبەر لە دەڤەری ڕۆژهەڵاتی ناڤین ڕەواجێکی نێونەتەوەیی پەیداکردووە، هەڵبەتە هۆی ئەمە فەلسەفەی بەرزی ئەفلاتوون و شانۆنامە پوختە و بەرزەکانی سۆفۆکل و ئاسخیلۆس نەبووە، بەڵکوو زیاتر هێرش و پەلامار و لەشکرکێشی و سەرکەوتنە سوپاییەکانی ئەسکەندەری گەورە بووە، نموونەی دیکە زۆرن، بۆ نموونە بڵاوبوونەوە و بەکارهێنانی زمانی عەرەبی لە باکووری ئەفریقیا و ڕۆژهەڵاتی ناڤیندا بە پلەی یەکەم قەرزاریاری فتووحاتی ئیسلامییە.

بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمەشدا ناکرێت فاکتەری سوپایی و هێزی لەشکری بە تاکە فاکتەر و هۆکاری ڕەواجی جیهانیی زمانێک بزانرێ، بۆ نموونە مەغۆلەکانیش لە قۆناغێکی مێژوویدا نیوەی ئاسیایان داگیرکرد و یەک دوو سەدەیەکیش حوکمڕانی ناوچە داگیرکراوەکانیان کرد، بەڵام نەیانتوانی تەنانەت لە ناوچەیەکی بچووکیشدا ڕەواج و برەو بە زمانی مەغۆلی بدەن، کەواتە ئەگەر هێزی سوپایی زمان بەگەڵ خۆی بخات و لە سنووری نیشتمانی و نەتەوەیی خۆیی بپەڕێنێتەوە بۆ مەرز و بوومی وڵاتانی دی، ئەوە بەبێ هێزی پشتیوانی ئابووری و ڕۆشنبیریی گەورە لە وڵاتە داگیرکراوەکاندا جێگیر و ڕیشاژۆ نابێت، بەڵکوو بەربەرەکانێش دەکرێت و دەبێزێنرێ، ئەم مەسەلەیەش لە سەدەی بیستەمدا و بە زەبری پێشکەوتنی تەکنۆلۆژی کەناڵە گشتییەکانی پێوەندی وەک مۆبایل و ئینتەرنێت و سەتەلایت و ڕۆژنامەوانی ئەلیکترۆنی...تاد، ڕەواج و برەوێکی زیاتری پەیداکردووە و هەر هەموو سنوورە جوگرافیایی و دەروونییەکانی بڕیوە و زمانی ئینگلیزی لە هەر هەموو زمانەکانی دیکەی دنیا پتر سوودی لەو کەناڵانە وەرگرتووە و زۆر بە خێرایی قۆناغەکانی بە جیهانی بوون دەبڕێت. بێگومان ڕەگی ئەم حاڵەتی بە جیهانیبوونی زمانی ئینگلیزییە دەچێتەوە سەر چالاکییە ئیمپریالیسییەکانی ئینگلتەرا لە سەدەی نۆزدەدا لەلایەک و بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی لەو وڵاتەدا لە سەدەی هەژدەدا، واتە سیاسەتی ئیمپریالیستی ئینگلتەرا، زمانی ئەو وڵاتەی گەیاندە زۆر شوێنی دووری دنیا و کار گەییە ئەوەی کە بریتانیا و کۆڵۆنییەکانی بە ڕادەیەک فراوان بوو کە هەتاو لە خاکیا ئاوا نەدەبوو، ئەم ئامادەگی و حوزوورە جیهانییەی زمانی ئینگلیزی، لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەمەوە، وێرای هاتنەخوارەوەی گێچی دەسەڵاتی بریتانیا، لەلایەن زلهێزی ئینگلیزی زمانی دنیاوە، واتە لەلایەن ئەمریکاوە، پارێزراو ڕیشاژۆکرا.